

دکتر محمدرضا حافظ نیا

دانشگاه تربیت مدرس

شماره مقاله: ۳۵۳

موقعیت اجتماعی و اقتصادی پنجاب در پاکستان

Dr. Mohammad Reza Hafeznia

University of Tarbiat Modares

The Social and Economical Situation of Punjab in Pakistan

Punjab is the most important province of Pakistan, which in addition to its cultural role, has a prominent political and economic role in the country.

Social and economic factors and indicators in this province show that more than half of the wealth, capital, social and economical potential of Pakistan, is to be found in this province.

The main portion of agricultural and industrial activities, soil and water sources, manpower, scientific and technological potential and export items of Pakistan are related to Punjab province. It is for reason that, Punjab can be named as the economic heart of Pakistan.

This article studies the situation of Punjab province in Pakistan, with respect to different factors such as area, population, manpower potential, agriculture, animal husbandary, soil and water sources, forest, mine industry, tourism, export, revenue and expenditure etc. as compared with other provinces in Pakistan.

مقدمه

ایالت پنجاب بیشتر به عنوان ایالتی که کارکرد فرهنگی دارد شناخته می‌شود و نقش اقتصادی آن مانند نقش سیاسی، کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد در صورتی که این ایالت در کنار نقش فرهنگی برجسته، دارای نقش اقتصادی مهمی در پاکستان می‌باشد.

جمعیت و نیروی انسانی تحصیل کرده، مؤسسات علمی و آموزشی، دشتهای وسیع همراه با خاک حاصلخیز، آب فراوان و آب و هوای گرم و مرطوب جملگی شرایط را برای شکل‌گیری اقتصاد کشاورزی و دامی قدرتمندی در آن ایالت فراهم کرده است.

تولیدات کشاورزی و دامی در کنار نیروی انسانی فراوان به شکل‌گیری صنعت مبتنی بر این گونه تولیدات کمک کرده و پنجاب را به صورت ایالت صنعتی برجسته‌ای در بین سایر ایالتها درآورده است. مازاد اقتصادی پنجاب از یک سو و بازار مصرف بزرگ آن به دلیل جمعیت زیاد از سوی دیگر، باعث رونق اقتصادی، ارتباطی و تجاری ایالت سند بویژه شهر کراچی شده است که به عنوان سطح اتصال اقتصاد ملی پاکستان با اقتصاد بین‌المللی عمل می‌کند. توسعه بندر کراچی و تسهیلات ارتباطی و تجاری آن همراه با شبکه وسیع بانکی، پولی، بیمه و غیره را باید بیشتر ناشی از موقعیت جغرافیایی و نقش آن در زمینه فراهم‌سازی زمینه داد و ستد اقتصادی و تجاری پنجاب با سایر مناطق جهان دانست. به همین دلیل مازاد تولید پنجاب در زمینه مواد اولیه کشاورزی و دامی و غذایی از یک سو و نیاز جمعیت بالای ۶۵ میلیونی آن از سوی دیگر باعث فعال شدن بخش تجارت خارجی پاکستان شده است. تولیدات پنجاب همچنین سهم زیادی در صادرات کشور و تولید ارز برای آن دارد.

صادرات تولیدات ایالت پنجاب در سه شکل انجام می‌پذیرد:

- ۱- صادرات مواد اولیه غذایی و کشاورزی و دامی نظیر: برنج، پنبه، دام و غیره.
- ۲- صادرات تولیدات صنعتی وابسته به کشاورزی نظیر: منسوجات پنبه‌ای و پشمی، مواد لبنی، چرم، قند و شکر و نیز تولیدات صنعتی غیرکشاورزی نظیر: صنایع دستی، وسایل جراحی، وسایل ورزشی، ماشین‌آلات و غیره.
- ۳- صادرات تولیدات صنعتی سایر ایالتها بویژه سند و کراچی که متکی به مواد اولیه تولید شده در ایالت پنجاب می‌باشند.

بررسی شاخصها و عوامل تولیدی، خدماتی و اقتصادی ایالت پنجاب نشان می‌دهد که پنجاب علاوه بر نقش فرهنگی و سیاسی خود، به عنوان قلب اقتصادی پاکستان عمل می‌کند. برای روشنگر شدن موضوع لازم است به بررسی عوامل اجتماعی و اقتصادی پاکستان به تفکیک ایالتها پرداخته شود. در این زمینه اگرچه سعی شده است داده‌های یک سال (آخرین سال قابل وصول) ارائه گردد ولی همین یک سال مبین روند تولید عامل اقتصادی در طی سالهای گذشته و نیز نسبت درصد سهم ایالت پنجاب در کل پاکستان می‌باشد.

۱- مساحت

ایالت پنجاب با مساحت ۲۰۵/۳۴۴ کیلومتر مربع بیش از یک چهارم مساحت کشور پاکستان را به خود اختصاص داده است (۸/۲۵٪) و به جز ایالت بلوچستان از سایر ایالتها و سیعتر است (ایالت بلوچستان به تنهایی ۶/۴۳٪ مساحت کشور را در بر می‌گیرد؛ لکن زمینهای آن را بیشتر صحاری، کوهستانها و فلاتهایی می‌پوشانند که به نسبت پنجاب از ارزش اقتصادی برخوردار نیستند و یا این که بهره‌برداری از آنها مستلزم انجام هزینه‌های دیگری می‌باشد). ایالت سند نیز اگرچه ۷/۱۷٪ مساحت پاکستان را شامل می‌شود ولی بخش قابل توجهی از آن را مناطق صحرائی به خود اختصاص می‌دهد. در صورتی که ایالت پنجاب بجز منطقه جنوبی آن (شهرستان بهاولپور) که از اقلیم صحرائی برخوردار است دارای جلگه‌ها و دشتهای بسیار حاصلخیز می‌باشد. به عبارتی ایالت پنجاب از حیث برخوردارگی از اراضی اقتصادی و مستعد کشاورزی در بین ایالتها رتبه اول را به خود اختصاص می‌دهد و در حدود ۵۷٪ اراضی کشاورزی پاکستان را در خود جای داده است. (جدولهای شماره ۱ و ۷).

جدول شماره ۱: مساحت و جمعیت پاکستان

جمعیت در سال ۱۹۹۵ (برآورد) ^۳		جمعیت در سال ۱۹۸۱ (سرشماری) ^۲		مساحت (Km) ^۱		نام ایالت
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	میزان	
۰/۵	۶۳۰۱۹۱	۰/۴	۳۴۰۲۸۶	۰/۱	۹۰۶	اسلام‌آباد و منطقه فدرال
۵۴/۱	۶۹۶۵۹۳۸۴	۵۶/۱	۴۷۲۹۲۴۴۱	۲۵/۸	۲۰۵۳۴۴	پنجاب
۲۴	۳۰۸۹۴۹۶۴	۲۲/۶	۱۹۰۲۸۶۶۶	۱۷/۷	۱۴۰۹۱۴	سند
۱۳/۱	۱۶۹۰۵۵۳۳	۱۳/۲	۱۱۰۶۱۳۲۸	۹/۴	۷۴۵۲۱	سرحد
۵/۷	۷۳۵۷۸۵۹	۵/۱	۴۳۲۲۳۷۶	۴۳/۶	۳۴۷۱۹۰	بلوچستان
۲/۶	۳۳۵۷۲۸۰	۲/۶	۲۱۹۸۵۴۷	۳/۴	۲۷۲۲۰	منطقه فاتا
۱۰۰	۱۲۸۸۰۵۲۱۱	۱۰۰	۸۴۲۵۳۶۴۴	۱۰۰	۷۹۶۰۹۵	کل پاکستان

1, 2 - Pakistan Statistical Yearbook 1994; Karachi; p. 16.

3- 1981 Pakistan Population data; National institute of Population Studies; Islamabad.

۲- جمعیت

ایالت پنجاب در سال ۱۹۸۱ تعداد ۴۷/۲۹۲/۴۴۱ نفر جمعیت داشته که ۵۶/۱٪ جمعیت کل پاکستان را شامل می‌شود. برابر برآوردهای انجام شده در سال ۱۹۹۵، جمعیت این ایالت به ۶۹۶۵۹۳۸۴ نفر رسیده که ۵۴/۱٪ جمعیت پاکستان را شامل می‌گردد (جدول شماره ۱).

جدول شماره ۲: توزیع جمعیت شهری و روستایی طبق سرشماری سال ۱۹۸۱
پاکستان^۴ (جمعیت به هزار نفر)

جمعیت		جمعیت روستایی		جمعیت شهری		نام ایالت
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
—	—	۱۳۶	۰/۲	۲۰۴	۰/۸	اسلام‌آباد و منطقه فدرال
۹۱۷۶۵	۶۲/۵	۳۴۲۴۱	۵۶/۷	۱۳۰۵۱	۵۴/۷	پنجاب
۴۰۳۶	۲۷/۵	۱۰۷۸۶	۱۷/۹	۸۲۴۳	۳۴/۵	سند
۱۲۳۸	۸	۹۳۹۶	۱۵/۶	۱۶۶۵	۷	سرحد
۲۹۵	۲	۳۶۵۵	۶	۶۷۷	۳	بلوچستان
—	—	۲۱۹۹	۳/۶	—	—	منطقه فانا
۱۴۷۴۵	۱۰۰	۶۰۴۱۳	۱۰۰	۲۳۸۴۰	۱۰۰	کل پاکستان

این جمعیت زیاد، مبنای اصلی سهم ایالت پنجاب در سرنوشت سیاسی، فرهنگی و اقتصادی پاکستان است. دلیل اصلی تمرکز چنین جمعیتی با تراکم قریب به ۳۴۰ نفر در کیلومتر مربع را باید در وجود سرزمین و دشتهای بسیار حاصلخیز پنجاب دانست که از قدیم‌الایام زمینه مساعدی را برای جذب انسانها و پرورش تمدن‌ها و تمرکز و توسعه شهرهای بزرگ فراهم آورده است. دشتهای سند و پنجاب از قدیم‌الایام مهد تمدنهای بزرگی نظیر موهنجدارو، هاراپا، گندهارا و غیره بوده است. ایالت پنجاب نه تنها بیش از نیمی از جمعیت کل پاکستان را در خود جای داده است، بلکه بیش از

4- Pakistan Statistical Yearbook 1994; Ibid; p. 16.

۵- آمار باسوادان اسلام‌آباد و منطقه فدرالی در آمار ایالت پنجاب لحاظ شده است.

نیمی از جمعیت شهری روستایی کشور را نیز به خود اختصاص می‌دهد؛ یعنی ۵۴/۷٪ جمعیت شهری و ۵۶/۷٪ جمعیت روستایی کشور در ایالت پنجاب سکونت دارند.

سطح سواد جمعیت نیز در ایالت پنجاب نسبت به سایر ایالتها بالاست. آمار سرشماری ۱۹۸۱ نشان می‌دهد که ۶۲/۵٪ از جمعیت باسواد بالای ۱۰ سال جامعه پاکستان در ایالت پنجاب سکونت داشته‌اند و این رقم در مقایسه با سهم جمعیتی پنجاب در پاکستان (۵۴/۷٪) مبین بالاتر بودن سطح سواد و تحصیلات و آگاهیهای عمومی ایالت پنجاب در مقایسه با سایر ایالتهاست.

در این میان ایالت‌های سند و بلوچستان وضع نامساعدی داشته و نسبت بیسوادی بالاتر از سهم آنها در جمعیت کل کشور بوده است (جدول شماره ۲). شاخص توزیع تلویزیون به عنوان وسیله ارتقای سطح دانش و آگاهیهای عمومی نشان می‌دهد که پنجاب نسبت به سایر ایالتها وضعیت بهتری دارد و در مجموع حدود ۶۰٪ دستگاههای تلویزیون مورد استفاده در سطح پاکستان را به خود اختصاص می‌دهد (جدول شماره ۳).

جدول شماره ۳: توزیع تلویزیونها در پاکستان به تفکیک ایالتها در سال ۱۹۹۳^۷

ایالت	تلویزیون	
	تعداد	درصد
پنجاب	۱۳۹۶۵۰۵	۶۰
سند	۸۰۸۳۰۵	۳۴/۹
سرحد	۱۰۰۲۷۵	۴
بلوچستان	۲۴۴۳۵	۱
آزاد کشمیر	۳۳۸۰	۰/۱
کل پاکستان	۲۳۳۲۹۰۰	۱۰۰

ایالت پنجاب از حیث برخورداری از نقاط شهری نیز موقعیت برجسته‌ای در پاکستان دارد. این

۶- در پاکستان آخرین سرشماری انجام شده در سال ۱۹۸۱ م. بوده و سرشماری دیگری تاکنون انجام نشده است.

آمارهای جمعیتی سالهای پس از آن براساس برآوردها و پیش‌بینیهای انجام شده می‌باشد.

موضوع از این جهت اهمیت دارد که مکانهای شهری نسبت به مکانهای روستایی از قابلیتها و تواناییهای اقتصادی، پولی، مالی و نیز تأسیسات سرمایه‌ای بیشتری برخوردارند و لذا در مجموع توانایی و اقتدار اقتصادی ناحیه جغرافیایی مربوطه، نقش مؤثری بازی می‌کنند. بنابراین ایالت پنجاب به دلیل برخورداری از سهم بالایی در هر یک از رده‌های شهری کشور پاکستان از این جهت واجد اقتدار اقتصادی بیشتری نسبت به سایر ایالتها می‌باشد. بررسی آماری نشان می‌دهد که پنجاب ۶۷٪ شهرهای بالای یک میلیون نفر جمعیت و نیز ۶۵/۵٪ شهرهای بین ۱۰۰ هزار تا یک میلیون نفر جمعیت را به خود اختصاص داده است. همچنین در رده شهرهای ۵۰ تا ۱۰۰ هزار نفری ۶۷/۶٪ و در رده شهرهای ۲۵ تا ۵۰ هزار نفری ۶۵٪ و در رده شهرهای ۱۰ تا ۲۵ هزار نفری ۶۵٪ و در رده شهرهای ۴ تا ۱۰ هزار نفری ۵۵/۴٪ آنها در ایالت پنجاب قرار دارند و در کل رده‌های نقاط شهری پاکستان، ۶۰٪ آنها به ایالت پنجاب اختصاص دارد. (جدول شماره ۴).

جدول شماره ۴: تعداد شهرهای پاکستان به تفکیک ایالتها در سال ۱۹۸۱

منطقه	تعداد شهر		بالای یک میلیون نفر		بین ۱۰۰ هزار تا یک میلیون		بین ۵۰ هزار تا ۱۰۰ هزار		بین ۲۵ تا ۵۰ هزار		کل نقاط شهری	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
اسلام‌آباد و منطقه فدرالی	-	-	۱	۳/۸	-	-	-	-	-	-	۱	۰/۳
ایالت پنجاب	۲	۶۷	۱۷	۶۵/۵	۲۳	۶۷/۶	۳۹	۶۵	۹۲	۵۵/۴	۱۷۳	۶۰
ایالت سند	۱	۳۳	۵	۱۹/۳	۴	۱۱/۸	۱۲	۲۰	۴۶	۲۷/۷	۶۸	۲۳/۵
ایالت سرحد	-	-	۲	۷/۶	۶	۱۷/۶	۶	۱۰	۱۷	۱۰/۳	۳۱	۱۰/۷
ایالت بلوچستان	-	-	۱	۳/۸	۱	۳	۳	۵	۱۱	۶/۶	۱۶	۵/۵
کل پاکستان	۳	۱۰۰	۲۶	۱۰۰	۳۴	۱۰۰	۶۰	۱۰۰	۱۶۶	۱۰۰	۲۸۹	۱۰۰

بنابراین می‌توان گفت که به جز رده شهرهای کوچک کشور، بیش از ۶۵٪ نقاط شهری پاکستان در ایالت پنجاب قرار گرفته‌اند. از آن جایی که شاخص تعداد شهرها و جمعیت شهرنشین بیانگر سطح توسعه یافتگی و برخورداری از رفاه اجتماعی و میزان سواد و تحصیلات در جامعه مورد مطالعه می‌باشد؛ بنابراین می‌توان گفت پنجاب به دلیل برخورداری از سهم بیشتری از مکانهای شهری پاکستان از لحاظ شاخصهای مزبور در وضعیت بهتری، نسبت به سایر ایالتهای پاکستان، قرار دارد.

شهرهای پرجمعیت پاکستان از حیث رتبه‌بندی در سالهای اخیر دچار جا به جایی شده‌اند. مثلاً تا سال استقلال پاکستان لاهور رتبه اول را به خود اختصاص می‌داد ولی پس از استقلال و به دلیل انتخاب کراچی به عنوان پایتخت، شهر لاهور در رتبه دوم قرار گرفت و جمعیت کراچی به دلیل موقعیت پایتختی و نیز مهاجرین هندی و سایر عوامل سرعت افزایش یافت و رتبه اول را در پاکستان کسب کرد. در حال حاضر رتبه‌بندی ۱۰ شهر پرجمعیت پاکستان به شرح زیر است:

- ۱- کراچی ۲- لاهور ۳- فیصل آباد ۴- راولپندی ۵- حیدرآباد ۶- مولتان ۷- گجرانواله ۸- پیشاور ۹- سیالکوت ۱۰- سرگودا^۹.

از بین ده شهر مزبور، ۷ مورد آن در ایالت پنجاب قرار دارد (۷۰٪) و تنها شهرهای کراچی و حیدرآباد و پیشاور، خارج از ایالت پنجاب هستند. لازم به توضیح است که رشد سریع فیصل آباد و احراز رتبه سوم مرهون صنعتی شدن این شهر است که اگر این روند ادامه یابد پیش‌بینی می‌شود به عنوان رقیب جدید شهر لاهور عمل نماید و در جایگاه دوم قرار گیرد.

شاخص کیفیت نیروی انسانی در مطالعه جمعیت مسأله مهمی است. لذا نگاهی به پتانسیل و نیروی جوان و در حال تحصیل جامعه پاکستان می‌تواند جایگاه ایالتها را در توسعه اقتصادی و اجتماعی آن نشان دهد.

بررسی آماری سال ۱۹۹۳ م درباره تعداد دانشجویان کالجهای پیش دانشگاهی رشته‌های علوم انسانی، فنی و مهندسی و علوم پزشکی نشان می‌دهد که ایالت پنجاب حدود ۵۱٪ کل دانشجویان کالجه را به خود اختصاص می‌دهد که این امر بیانگر پتانسیل نیروی انسانی تحصیل کرده پنجاب و سهم آن در فرآیند توسعه اقتصادی و اجتماعی پاکستان می‌باشد. ولی نکته قابل توجه در بررسیهای آماری مزبور این است که سهم قبولشدگان ایالت سند در امتحانات کالجهای مزبور بمراتب بیشتر از سایر ایالتهاست و نشان می‌دهد که کیفیت آموزش و نیز گرایش دانشجویان به سمت رشته‌های فنی و

مهندسی و علوم پزشکی نسبت به سایر ایالتها بهتر و بیشتر است. این خود بیانگر نقش دولتهای ایالتی در توجه به مسأله آموزش و نیروی انسانی مربوطه می باشد.

جدول شماره ۵: تعداد دانشجویان کالجهای دوره آموزش پیش دانشگاهی (کلاسهای ۱۱ و ۱۲)

در سال ۱۹۹۳

تعداد قبول شدگان				تعداد شرکت کنندگان در امتحان						
جمع کل		گروه پزشکی	گروه فنی و مهندسی	گروه علوم انسانی	جمع کل		گروه پزشکی	گروه فنی و مهندسی	گروه علوم انسانی	دانشجویان ایالت
درصد	تعداد				درصد	تعداد				
۴/۱	۸۷۶۷	۲۹۶۰	۲۴۷۲	۳۳۳۵	۲/۵	۱۵۰۸۰	۳۸۰۰	۳۴۸۰	۷۸۰۰	منطقه اسلام آباد
۴۱/۴	۸۷۲۲۱	۸۸۰۹	۶۴۴۰	۷۱۹۷۲	۵۱	۲۹۴۱۹۷	۲۱۱۲۰	۱۸۲۳۱	۲۵۴۸۴۶	پنجاب
۳۷/۷	۷۹۶۵۸	۲۳۱۳۹	۱۹۵۳۳	۳۶۹۸۶	۲۵	۱۴۴۸۴۵	۳۳۶۴۶	۳۷۴۱۴	۷۳۷۸۵	سند
۱۳/۱	۲۷۴۹۱	۲۹۹۸	۳۰۰۷	۲۱۴۸۶	۱۷	۹۸۳۷۶	۷۵۰۷	۸۶۱۵	۸۲۲۵۴	سرحد
۳/۷	۷۸۱۹	۲۹۷۷	۸۳۰	۴۰۱۲	۴/۵	۲۶۷۲۶	۱۱۱۶۵	۱۹۵۰	۱۳۶۱۱	بلوچستان
۱۰۰	۲۱۰۹۵۶	۴۰۸۸۳	۳۲۲۸۲	۱۳۷۷۹۱	۱۰۰	۵۷۹۲۲۴	۷۷۲۳۸	۶۹۶۹۰	۲۳۲۲۹۶	کل پاکستان

۳- کشاورزی

همانطور که قبلاً بیان شد ایالت پنجاب قلب کشاورزی پاکستان محسوب می شود و بخش عمده محصولات غذایی و صادراتی در این ایالت به عمل می آید. ایالت پنجاب از حیث منابع آب و خاک و زمینهای مساعد کشاورزی در پاکستان دارای موقعیت برجسته ای است. منابع آب مورد نیاز عمده از پنج شاخه رودخانه های معروف ستلج، راوی، جهلم، چناب و سند تأمین می شود. آب این رودخانه های بزرگ به وسیله سدهای مخزنی و سدهای انحرافی و نیز شبکه عظیم کانالهای انتقال آب مورد بهره برداری قرار می گیرد. پنجاب وسیعترین شبکه کانال انتقال آب به مزارع را داراست و از این حیث یکی از مناطق معروف در جهان می باشد. سدهای بزرگ پاکستان که عمده در ایالت پنجاب قرار دارند نه تنها برای کشاورزی مورد بهره برداری قرار می گیرند بلکه برای تولید نیروی برق نیز از آنها استفاده

می‌شود و برق آبی، سهم قابل توجهی را در بیلان انرژی پاکستان به خود اختصاص می‌دهد. (حدود ۵۰٪)^{۱۱}

از حیث منابع آب، از مجموع ۲۸ سد موجود در پاکستان تعداد ۱۵ سد در ایالت پنجاب قرار دارد که این رقم ۵۴٪ کل سدهای پاکستان را شامل می‌شود. این در حالیست که سدها یکی از عوامل زیربنایی توسعه اقتصادی کشورها محسوب می‌شوند (جدول شماره ۶).

جدول شماره ۶: توزیع سدهای پاکستان به تفکیک ایالتها^{۱۲}

سدهای آبی		ایالت
درصد	تعداد	
۵۴	۱۵	پنجاب
۱۱	۳	سند
۳۲	۹	سرحد
۳	۱	بلوچستان
۱۰۰	۲۸	کل پاکستان

از حیث اراضی حاصلخیز نیز ایالت پنجاب موقعیت برتری دارد و از مجموع ۲۰/۴ میلیون هکتار اراضی زیرکشت کل پاکستان، ۱۱/۶ میلیون هکتار آن در ایالت پنجاب واقع است، یعنی ۵۷٪ اراضی کشاورزی پاکستان را ایالت پنجاب به خود اختصاص می‌دهد. در رده‌های بعدی و با فاصله زیاد به ترتیب ایالت‌های سند، سرحد و بلوچستان قرار دارند (جدول شماره ۷).

از حیث کاربری اراضی کشاورزی و تخصیص آن به محصولات غذایی و صادراتی و صنعتی، در بین ایالت‌های مختلف، پنجاب همچنان موقعیت برجسته خود را حفظ می‌کند. بررسی آماری نشان می‌دهد که بخش عمده‌ای از محصولات درجه اول پاکستان که در تغذیه و صادرات و صنعت این کشور سهم عمده‌ای دارند در ایالت پنجاب برداشت می‌شود و سهم تخصیص اراضی به آنها نیز نسبت به ایالت‌های دیگر بیشتر است (جدول شماره ۸).

11- Karim Khan, Fazle; A Geography of Pakistan, Oxford University Press; Karachi; p. 185.

12- Kureshy, K. U; Geography of Pakistan; National Book Service, Lahore; 1995; p. 80.

جدول شماره ۷: توزیع زمینهای زیرکشت پاکستان (متوسط یک دوره پنجساله
منتهی به سال ۱۹۸۷)^{۱۳}

ایالت	زمینهای زیرکشت (میلیون هکتار)	
	مساحت	درصد
پنجاب	۱۱/۶	۵۷
سند	۵/۴	۲۶
سرحد	۱/۹	۹/۵
بلوچستان	۱/۵	۷/۵
کل پاکستان	۲۰/۴	۱۰۰

جدول شماره ۸: سطح زیرکشت محصولات عمده کشاورزی و باغی پاکستان در سال ۱۹۹۳-۴
به تفکیک ایالتها (ارقام به هزار هکتار)^{۱۴}

محصول	پنجاب		سند		سرحد		بلوچستان		کل پاکستان	
	مقدار	درصد	مقدار	درصد	مقدار	درصد	مقدار	درصد	مقدار	درصد
گندم	۵۷۷۰/۷	۷۲	۱۱۰۵/۶	۱۴	۸۲۹/۶	۱۰	۳۲۸/۳	۴	۸۰۳۴/۲	۱۰۰
برنج	۱۳۰۰	۵۹	۷۰۲/۹	۳۲	۶۲/۷	۳	۱۲۰/۹	۶	۲۱۸۷/۱	۱۰۰
پنبه	۲۲۴۹/۲	۸۰	۵۵۴/۹	۲۰	۰/۲	-	۰/۳	-	۲۸۰۴/۶	۱۰۰
نیشکر	۵۹۶/۲	۶۲	۲۶۵/۸	۲۸	۱۰۰/۳	۱۰	۰/۵	-	۹۶۲/۸	۱۰۰
ذرت	۳۳۷/۳	۳۸/۴	۱۰/۷	۱/۳	۵۲۷/۷	۶۰	۲/۸	۰/۳	۸۷۸/۵	۱۰۰
جو	۳۶/۲	۲۴	۲۳/۶	۱۶	۵۷/۵	۳۸	۳۳/۳	۲۲	۱۵۰/۶	۱۰۰
آفتابگردان	۳۷/۶	۷۰	۱۳/۹	۲۶	۲/۴	۴	-	-	۵۳/۹	۱۰۰
مرکبات	۱۷۵/۲	۹۵	۴/۱	۲	۴	۲	۱/۷	۱	۱۸۵	۱۰۰
انبه	۴۵/۳	۵۳/۴	۳۷/۸	۴۴/۵	۰/۲	۰/۴	۱/۶	۱/۷	۸۴/۹	۱۰۰
موز	۲/۵	۲۰	۹/۲	۷۳/۶	۰/۷	۵/۶	۰/۱	۰/۸	۱۲/۵	۱۰۰
خرما	۱۰/۹	۱۵/۳	۱۹/۴	۲۶/۵	۰/۹	۱/۲	۴۱/۹	۵۷	۷۳/۱	۱۰۰
سایر میوه جات	۳۱۵/۵	۵۸/۵	۷۸/۹	۱۴/۵	۳۰/۱	۵/۵	۱۱۵/۱	۲۱/۵	۵۳۹/۶	۱۰۰
سیب زمینی	۶۴/۴	۸۱	۰/۶	۰/۸	۸/۵	۱۰/۷	۵/۸	۷/۵	۷۹/۳	۱۰۰
سبزیجات	۱۲۸/۲	۵۵	۳۳/۵	۱۴/۲	۳۷/۴	۱۶/۴	۳۲/۹	۱۴/۴	۲۳۲	۱۰۰

13- Ibid; p. 132.

14- Pakistan Statistical Yearbook 1994, Ibid; p. 130-154.

به عنوان مثال حدود ۷۲٪ اراضی کشت گندم پاکستان در ایالت پنجاب قرار دارد و این محصول علاوه بر تغذیه مردم پاکستان، در صنایع غذایی و بیسکویت سازی که موقعیت برجسته‌ای نیز دارد، مورد استفاده قرار می‌گیرد. در زمینه برنج که بزرگترین محصول غذایی صادراتی پاکستان را تشکیل می‌دهد قریب به ۶۰٪ اراضی زیرکشت آن در ایالت پنجاب واقع است.

در مورد پنبه که یکی از بزرگترین محصولات صادراتی پاکستان را تشکیل می‌دهد حدود ۸۰٪ اراضی زیرکشت آن در ایالت پنجاب قرار دارد. جالب این که پنبه، ماده اولیه صنایع نساجی عظیم پاکستان را تشکیل می‌دهد که به عنوان مزیت اقتصادی این کشور شناخته می‌شود و این صنعت نقش قابل توجهی را در اقتصاد پاکستان و نیز در تجارت بین‌المللی پارچه و البسه ایفا می‌کند. صنعت نساجی چشم‌انداز آینده اقتصاد پاکستان را به عنوان محور توسعه اقتصادی نوید می‌دهد و می‌رود این کشور بر پایه این مزیت نسبی بتواند جایگاه ویژه‌ای در عرصه اقتصاد و تجارت بین‌الملل به عهده گیرد.

در زمینه سایر محصولات صنعتی که هم در داخل مصرف داشته و هم در صادرات کشور و تولید ارز مورد نیاز مؤثر می‌باشد می‌توان از نیشکر، آفتابگردان و دانه‌های روغنی یاد کرد که ایالت پنجاب ۶۲٪ اراضی زیرکشت نیشکر کشور و حدود ۷۰٪ اراضی زیرکشت آفتابگردان را به خود اختصاص داده است. تولید نیشکر علاوه بر تأمین شکر مورد نیاز جمعیت زیاد پاکستان، توانسته است در صنایع غذایی جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص دهد و در عرصه صادرات، نیز این کشور را به عنوان صادرکننده بزرگ شکر معرفی نماید.

در زمینه سبزیجات و تولید سیب‌زمینی نیز ایالت پنجاب جایگاه برجسته‌ای دارد. یعنی در حدود ۸۱٪ اراضی زیرکشت سیب‌زمینی و حدود ۵۵٪ اراضی زیرکشت سبزیجات پاکستان را ایالت پنجاب به خود اختصاص می‌دهد. این محصولات نیز ضمن تأمین نیازهای غذایی مردم، در صنایع غذایی مصرف خوبی دارند.

در زمینه میوه‌جات نکته قابل ذکر اینست که به دلیل برخورداری از اقلیم گرم و مرطوب، محصولات باغی متناسب با این اقلیم در ایالت پنجاب تولید می‌شود که مهمترین آنها مرکبات، انبه، موز و خرما می‌باشد.

از حیث مرکبات حدود ۹۵٪ اراضی و باغات مربوط به آن در ایالت پنجاب قرار دارد و پنجاب را به قطب تولید مرکبات پاکستان تبدیل کرده است. همچنین قریب به ۵۴٪ باغات و اراضی زیرکشت درختان انبه نیز در ایالت پنجاب واقع است. در زمینه تولید موز ایالت سند و در زمینه تولید خرما ایالت بلوچستان دارای موقعیت برجسته‌ای هستند و ایالت پنجاب تنها ۲۰٪ اراضی زیرکشت درختان موز و

۱۵/۳٪ اراضی زیرکشت درختان خرما را به خود اختصاص می‌دهد.

ناگفته نماند که ایالت پنجاب به دلیل موقعیت «ممتاز» خود در زمینه کشاورزی مورد توجه خاص قرار دارد و به دلیل توسعه کشاورزی مکانیزه و نیمه مکانیزه، همراه با بهره‌برداری علمی و فنی از منابع آب و خاک و نیز وجود دانشگاهها و مؤسسات تحقیقاتی ویژه امور کشاورزی و باغداری، کیفیت تولید در سطح قابل قبولی قرار داشته و میزان تولید در واحد سطح برای محصولات عمده، یا برابر و یا بیشتر از میانگین کل پاکستان است.

از حیث اراضی تحت آبیاری و یا قابل آبیاری، ایالت پنجاب در پاکستان، سهم بالایی داشته و حدود ۷۵٪ کل این گونه اراضی را به خود اختصاص می‌دهد. ایالت سند با حدود ۱۵٪ اراضی در درجه بعدی قرار دارد.

از حیث مصرف کود شیمیایی در کشاورزی نیز ایالت پنجاب موقعیت برجسته‌ای دارد زیرا وسعت قلمرو و حجم فعالیت‌های کشاورزی آن زیاد است. بنابراین انتظار می‌رود که در زمینه مصارف نهاده‌های کشاورزی نیز موقعیت برجسته‌ای داشته باشد. به همین دلیل قریب به ۷۰٪ کود شیمیایی پاکستان در انواع مختلف، توسط بخش کشاورزی ایالت پنجاب جذب و مصرف می‌شود (جدول شماره ۹).

جدول شماره ۹: مصرف کود شیمیایی اراضی کشاورزی آبی در سال ۱۹۹۳-۴ به تفکیک ایالتها^{۱۵}

ایالت	کود شیمیایی (هزار تن)		اراضی تحت آبیاری (میلیون هکتار)	
	مقدار	درصد	مساحت	درصد
پنجاب	۱۴۸۷/۴	۶۹	۱۲/۸۹	۷۵
سند	۴۹۱/۵	۲۳	۲/۶۳	۱۵
سرحد	۱۳۹/۳	۶/۵	۰/۸۵	۵
بلوچستان	۲۸/۵	۱/۵	۰/۷۴	۵
کل پاکستان	۲۱۴۶/۷	۱۰۰	۱۷/۱۱	۱۰۰

در زمینه توسعه فعالیت‌های تعاونی روستایی نیز ایالت پنجاب به دلیل کشاورزی بودن و برخوردار بودن از جمعیت روستایی زیاد (۵۶/۷٪ کل) موقعیت برجسته‌ای دارد. بر همین اساس آمارها

نشان می‌دهند که ۸۱٪ از کل شرکتهای تعاونی و نیز ۴۹٪ از کل اعضای تعاونیهای پاکستان در ایالت پنجاب قرار دارند.

همچنین ایالت پنجاب سهم قابل توجهی در جذب وامهای بانک توسعه کشاورزی دارد. بطوری که در سال ۱۹۹۳-۴ توانسته است در حدود ۷۰/۲٪ از کل وامهای اختصاص یافته از سوی بانک مزبور را جذب کند (جدول شماره ۱۰).

جدول شماره ۱۰: تعداد شرکتهای تعاونی و وامهای داده شده از سوی بانک

توسعه کشاورزی در سال ۱۹۹۲-۳^{۱۶}

ایالت	شرکت تعاونی		اعضای شرکتهای تعاونی (به هزار)		وامهای توزیع شده (میلیون روپیه)	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	میزان	درصد
پنجاب	۴۶۵۵۰	۸۱	۲۷۰۸	۴۹	۶۱۲۲	۷۰/۲
سند	۳۴۴۸	۵/۹	۸۱۲	۱۵	۱۹۶۴/۶	۲۲/۵
سرحد	۶۹۰۴	۱۱/۹	۳۹۸	۷	۳۷۶/۲	۴/۳
بلوچستان	۷۴۳	۱/۲	۱۶۰۵	۲۹	۲۵۴/۶	۳
کل پاکستان	۵۷۶۴۵	۱۰۰	۵۵۲۳	۱۰۰	۸۷۱۷/۶	۱۰۰

۴- دامپروری

همراه با فعالیتهای کشاورزی، ایالت پنجاب از حیث دامپروری نیز فعال است و دارای موقعیت برجسته‌ای در پاکستان می‌باشد. آمار نشان می‌دهد که ایالت پنجاب حدود ۵۷٪ گاوها، حدود ۸۱٪ گاو میشها، حدود ۴۴/۵٪ گوسفندان و حدود ۳۹٪ بزها را در پاکستان به خود اختصاص می‌دهد و در مجموع بیش از نیمی از کل دامهای پاکستان در ایالت پنجاب پرورش داده می‌شوند. (۵۱٪) (جدول شماره ۱۱).

جدول شماره ۱۱: تعداد دامهای ایالت‌های پاکستان (ارقام به هزار رأس)^{۱۷}

ایالت	دام		گاو		گاو میش		گوسفند		بز		جمع کل	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
پنجاب	۸۱۰۰	۵۷	۸۰۰۰	۸۱	۸۱۰۰	۲۴/۵	۸۱۰۰	۲۴/۵	۳۹	۳۲۲۰۰	۵۱	
سند	۲۴۰۰	۱۶/۵	۱۸۰۰	۱۸	۲۰۰۰	۱۱	۴۱۰۰	۱۱	۲۰	۱۰۳۰۰	۱۶/۳	
سرحد	۳۱۰۰	۲۱/۵	۱۰۰	۱	۳۰۰۰	۱۶	۴۲۰۰	۱۶	۲۰/۵	۱۰۴۰۰	۱۶/۵	
بلوچستان	۷۰۰	۵	-	-	۵۲۰۰	۲۸/۵	۴۲۰۰	۲۸/۵	۲۰/۵	۱۰۱۰۰	۱۶/۲	
کل پاکستان	۱۴۳۰۰	۱۰۰	۹۹۰۰	۱۰۰	۱۸۳۰۰	۱۰۰	۲۰۵۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۶۳۰۰۰	۱۰۰	

با توجه به نقشی که فرآورده‌های دامی نظیر شیر و گوشت و پوست در برآوردن نیازهای غذایی مردم و نیز کاربری آنها به عنوان مواد اولیه صنعتی دارد اهمیت برتر ایالت پنجاب در اقتصاد بخش دامی پاکستان مشخص می‌شود. در فهرست اقلام صادراتی پاکستان مواردی نظیر چرم، کفش، لباسهای چرمی، فرآورده‌های لبنی، روغن حیوانی و غیره وجود دارد که جملگی حکایت از وجود مازاد تولید بر مصرف داخلی پاکستان در بخش فرآورده‌های دامی دارد. این اقلام که از کشور صادر می‌شوند، اهمیت بخش دامپروری را در اقتصاد پاکستان نشان می‌دهند.

۵- جنگلها

وسعت جنگلها در پاکستان زیاد نیست و درصد کمی از مساحت کشور را جنگلها پوشانده که به شرح جدول شماره ۱۲ در بین ایالتها توزیع شده‌اند:

همان طور که ملاحظه می‌شود با احتساب جنگلهای مناطق شمالی، ایالت پنجاب ۳۴/۴٪ از کل جنگلهای پاکستان را به خود اختصاص داده‌است. اگر جنگلهای مناطق شمالی به حساب نیایند در بین چهار ایالت پاکستان، ایالت پنجاب حدود ۵۰٪ جنگلهای پاکستان را دربر می‌گیرد. جنگلهای پنجاب که از نوع گرمسیری هستند بیشتر در کوهها و پایکوههای مناطق گجرات، جهلم، راولپندی، اتک، مری و غیره مشاهده می‌شوند. با توجه به جنبه‌های اقتصادی جنگل وجود این منبع در ایالت پنجاب که تقریباً با مجموع جنگلهای سه ایالت دیگر برابری می‌نماید موقعیت برجسته آن را از این حیث مشخص می‌کند.

جدول شماره ۱۲: توزیع جنگلهای تحت کنترل در پاکستان به تفکیک ایالتها^{۱۸}

مساحت جنگلها (به هزار هکتار)		ایالت
درصد	مساحت	
۳۴/۳	۳۴۰۵	پنجاب
۱۰/۸	۱۰۷۸	سند
۱۳/۲	۱۳۱۳/۶	سرحد
۱۱	۱۰۸۸/۴	بلوچستان
۳۰/۷	۳۰۴۹	مناطق شمالی (کشمیر)
۱۰۰	۹۹۳۴	کل پاکستان

۶- معادن زیرزمینی

ایالت پنجاب از حیث منابع معدنی چندان غنی نیست، ولی در بعضی از زمینها موقعیت خوبی دارد. اگرچه پاکستان تاکنون به عنوان کشور معدنی شناخته نشده است ولی بعضی از ایالتها نظیر بلوچستان و سرحد و نیز سند به دلیل ساختمان زمین شناسی ویژه، دارای منابع قابل توجه می باشند^{۱۹}. منابع کشف شده در ایالت پنجاب در مجموع محدودترند و بعضاً سهم زیادی در تولیدات معدنی پاکستان ندارند. براساس آمار معدنی سال ۱۹۹۲-۹۳ وضعیت منابع معدنی ایالت پنجاب به شرح زیر می باشد:^{۲۰}

- سنگ مرمر ۲۱۶۰ تن که در حدود ۰/۵٪ از تولید کل پاکستان بوده است. (حدود ۰/۸۶٪ تولید از ایالت سرحد می باشد).

- بوکسیت ۴۰۶۴ تن که در حدود ۱۰/۰٪ تولید کل پاکستان می باشد.

- ذغالسنگ ۴۶۵۳۹۱ تن که در حدود ۱۴/۵٪ از تولید کل پاکستان بوده است. (حدود ۰/۵۰٪ تولید

آن از بلوچستان می باشد).

- خاک نسوز ۱۱۵۱۷۸ تن که در حدود ۹۹٪ از تولید کل پاکستان می باشد.

- ژئپس ۳۴۷۵۴۸ تن که در حدود ۵۲٪ از تولید کل پاکستان می باشد.

- سنگ آهک ۳۲۴۸۵۴۱ تن که در حدود ۳۵/۵٪ از تولید کل پاکستان می باشد. (حدود ۰/۴۵٪

18- Karim Khan, Fazle; Ibid, p. 107.

19- K. U. Kureshy; Ibid; p. 62.

20- Pakistan Statistical Yearbook 1994; Ibid; p. 199.

تولید از سند بوده است.)

- گل آخری ۷۴۵ تن که در حدود ۹۵٪ از تولید کل پاکستان می باشد.

- سنگ نمک ۷۹۸۴۶۸ تن که در حدود ۸۷٪ از تولید کل پاکستان می باشد. (بقیه مربوط به سرحد است.)

- سنگ سیلیس ۹۵۶۳۵ تن که در حدود ۵۷٪ از تولید کل پاکستان می باشد.

- نفت خام ۸۸۰۰۰۰۰ بشکه که در حدود ۴۲/۵٪ از تولید کل پاکستان می باشد. (بقیه مربوط به

ایالت سند بوده است.)

- گاز طبیعی ۴۱۰۷۲ MMCF که در حدود ۶/۵٪ از تولید کل پاکستان می باشد. (در حدود ۵۶٪

مربوط به بلوچستان و بقیه (۳۷/۵٪) مربوط به ایالت سند بوده است.)

در سال مزبور ایالت پنجاب از معادن دیگر نظیر آنتیموان، باریت، کرومیت، منیزیم و سولفور

مس که ایالت‌های دیگر از آن برخوردار هستند بی نصیب بوده است و به نظر می رسد فاقد معادن فوق

می باشد؛ چون در یک دوره دهساله دارای چنین تولیداتی نبوده است.

۷- صنایع

صنعت در پاکستان بویژه با در نظر داشتن بعد صادراتی محصولات آن، عمده متکی بر مواد اولیه

کشاورزی و دامی شکل گرفته است، نظیر صنایع غذایی و نساجی. در کنار صنایع مزبور صنایع

غیرکشاورزی به منظور تأمین نیازهای داخلی و بعضاً مشارکت در بخش صادرات به وجود آمده اند که در

این زمینه می توان به صنایع شیمیایی، سیمان، سرامیک، داروسازی و غیره اشاره کرد. صنایع پاکستان

عمده در ایالت پنجاب و سند مستقر می باشد و پس از آن ایالت‌های سرحد و بلوچستان قرار دارند. بعضی

از مراکز صنعتی به صورت قطبهای صنعتی درآمده اند که مجموعه ای از صنایع گوناگون را در خود جای

داده اند. از این گونه قطبها در ایالت پنجاب پنج مورد به نام لاهور، گجرانواله، مولتان، فیصل آباد، و

راولپندی وجود دارد و در ایالت سند سه مورد به نام کراچی، حیدرآباد و کوئری و در ایالت سرحد سه

مورد به نام پیشاور، نوشرا و چارسده قرار گرفته اند. در ایالت بلوچستان چند واحد محدود صنعتی در

شهر کوئته تمرکز یافته است.^{۲۱}

بررسی انجام شده نشان می دهد که بخش عمده صنایع پاکستان در ایالت پنجاب قرار دارد و تقریباً

در زمینه کلیه صنایع موجود پاکستان، پنجاب دارای موقعیت برجسته ای است و ایالت سند تنها در شهر

کراچی از حیث برخورداری از کارخانه اتومبیل سازی و نیز صنعت ساخت و تعمیر کشتی موقعیت منحصر

به فردی دارد، ولی در سایر زمین‌ها پنجاب سهم بیشتری از صنعت پاکستان را به خود اختصاص می‌دهد. نگاهی به جدول تعداد مراکز صنعتی ایالتها نشان می‌دهد که ایالت پنجاب حدود ۵۳٪ کل مراکز صنعتی پاکستان را در خود جای داده‌است و پس از آن ایالت سند با ۲۷٪ قرار دارد.

در بین گروه‌های صنعتی، ایالت پنجاب، حدود ۴۷٪ صنایع نساجی، ۵۳/۵٪ صنایع قند، ۵۳٪ صنایع سیمان، ۵۴/۵٪ صنایع آهن و فولاد و تولیدات مهندسی، ۴۷٪ صنایع چرمسازی، ۷۱٪ صنایع کود شیمیایی، ۴۶٪ صنایع داروسازی، ۵۴/۵٪ صنایع روغن نباتی، ۳۷٪ صنایع کاغذ و مقوا، ۵۷٪ صنایع سرامیک، ۶۰٪ صنایع شیشه‌سازی، ۶۵٪ صنایع کوچک نظیر ساخت اسباب و آلات جراحی، ساخت پنکه برقی، کارد و چنگال و ظروف منزل، وسایل و ابزارهای ورزشی، صنایع دستی نظیر کنده‌کاری چوب، عاج‌کاری، فلزکاری و غیره را به خود اختصاص داده‌است (جدول شماره ۱۳).

جدول شماره ۱۳: تعداد مراکز عمده صنعتی پاکستان به تفکیک ایالتها^{۲۲}

ایالت		پنجاب		سند		سرحد		بلوچستان		کل پاکستان	
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۳۱	۴۸	۱۹	۳۰	۱۰	۱۶	۲	۶	۶۴	۱۰۰	۶۴	۱۰۰
۱۵	۵۳/۵	۹	۳۲	۲	۱۴/۵	-	-	۲۸	۱۰۰	۲۸	۱۰۰
۸	۵۳	۴	۲۷	۲	۱۳/۵	۱	۶/۵	۱۵	۱۰۰	۱۵	۱۰۰
۶	۵۴/۵	۳	۲۷	۲	۱۸/۵	-	-	۱۱	۱۰۰	۱۱	۱۰۰
۷	۲۷	۴	۲۷	۳	۲۰	۱	۶	۱۵	۱۰۰	۱۵	۱۰۰
۵	۷۱	۱	۱۴/۵	۱	۱۴/۵	-	-	۷	۱۰۰	۷	۱۰۰
۶	۶۰	۲	۲۰	۲	۲۰	-	-	۱۰	۱۰۰	۱۰	۱۰۰
۶	۴۶	۴	۳۱	۲	۱۵	۱	۸	۱۳	۱۰۰	۱۳	۱۰۰
۶	۵۴/۵	۲	۱۸/۵	۲	۱۸/۵	۱	۸/۵	۱۱	۱۰۰	۱۱	۱۰۰
۴	۳۷	۵	۴۵	۲	۱۸	-	-	۱۱	۱۰۰	۱۱	۱۰۰
۴	۵۷	۱	۱۴/۵	۲	۲۸/۵	-	-	۷	۱۰۰	۷	۱۰۰
۳	۶۰	۲	۴۰	-	-	-	-	۵	۱۰۰	۵	۱۰۰
۲۲	۶۵	۸	۲۳	۳	۹	۱	۳	۳۴	۱۰۰	۳۴	۱۰۰
۱	۳۳	۲	۶۷	-	-	-	-	۳	۱۰۰	۳	۱۰۰
-	-	۱	۱۰۰	-	-	-	-	۱	۱۰۰	۱	۱۰۰
۱۲۴	۵۳	۶۵	۲۷	۳۷	۱۶	۹	۴	۲۳۰	۱۰۰	۲۳۰	۱۰۰

صنایع ساخت آلات جراحی و پزشکی و نیز ساخت وسایل ورزشی، بویژه در شهر سیالکوت نظیر توپ و تور و غیره اهمیت ویژه‌ای دارند و در فهرست کالاهای صادراتی پاکستان جایگاه خاصی را به خود اختصاص می‌دهند. همچنین صنایع دستی و چوبی پنجاب بویژه در مرکز عمده آن یعنی شهر چنیوت و کارهای ظریف و زری‌کاری بر روی البسه و وسایل خانگی و پارچه از شهرت خاصی در پاکستان برخوردار است.

۸- صادرات

جدول صادرات عمده پاکستان نشان می‌دهد که اقلام بزرگ صادراتی این کشور را تولیدات و فرآورده‌هایی تشکیل می‌دهد که بخش زیادی از آن اختصاص به ایالت پنجاب دارد و این اقلام عمده شامل کالاهای تولیدی کشاورزی و دامی و یا تولیدات صنایع وابسته به بخش کشاورزی و یا صنایع کوچک و دستی می‌باشد (جدول شماره ۱۴). مثلاً فهرست مزبور نشان می‌دهد که برنج، پشم، پنبه، منسوجات پنبه‌ای، میوه و سبزی، الیاف پنبه‌ای، کفش، حوله، البسه، ابزار جراحی، کالاهای ورزشی و نظایر آن سهم بیشتری را از ارزش صادرات کشور به خود اختصاص داده‌اند و در واقع بیشترین نقش را در پیوند اقتصاد ملی پاکستان با اقتصاد و تجارت بین‌الملل و بازارهای جهانی و به عبارتی تحصیل ارز مورد نیاز کشور به عهده دارند. اقلام مزبور نیز اقلامی هستند که عمده در ایالت پنجاب تولید می‌شوند. بنابراین موقعیت برجسته پنجاب را روشن می‌کنند.

۹- توریسم

وجود مکانهای توریستی فراوان در ایالت پنجاب بویژه در شهر لاهور، باعث شده است که این ایالت به عنوان کانون جاذبه توریسم پاکستان عمل کند و هر ساله تعداد زیادی از جهانگردان و سیاحان داخلی و خارجی را به خود جذب نماید. زمینه‌های جذب توریسم را عمده آثار و بناهای تاریخی و باستانی، مراکز فرهنگی و دینی، مناظر و زیبای‌های طبیعی بویژه در فصول معتدل و سرد، صنایع دستی و کالاهای تولیدی خاص منطقه تشکیل می‌دهد. آثار باستانی تمدنهای معروف هاراپا و تاکسیلا (گندهارا)، ساختمانها و بناهای تاریخی معروف عصر تیموریان بویژه در شهر لاهور نظیر مساجد و قلعه‌ها، مناظر طبیعی نظیر پارکهای زیبای لاهور و اسلام‌آباد، باغ وحشها، مناطق خوش‌آب و هوا مانند کوههای مری و ... جاذبه‌های خوبی برای توریستها و سیاحان می‌باشند.

در سال ۱۹۹۳ مجموعاً تعداد ۲۳۵۶۵۰۳ نفر توریست داخلی و ۵۶۱۱۸ نفر توریست خارجی از ایالت پنجاب بازدید کرده‌اند که در مجموع ۹۲/۳٪ از کل توریستهای داخلی پاکستان و نیز ۷۲/۵٪ از کل توریستهای خارجی کشور را شامل می‌شود (جدول شماره ۱۵).

جدول شماره ۱۴: اقلام صادراتی عمده پاکستان در سال ۱۹۹۳-۱۹۹۴^{۲۳}

ردیف	اقلام صادراتی	مبلغ (میلیون روپیه)
۱	ماهی و تولیدات مربوطه	۴۶۴۴
۲	برنج	۷۳۱۸/۹
۳	ملاس و شیره قند	۲۵۰۴/۶
۴	پشم خام	۱۸۱/۴
۵	پنبه خام و مواد مربوطه	۴۲۶۰
۶	چرم	۶۷۷۲/۴
۷	نخ و الیاف پنبه‌ای	۳۸۱۹۶/۶
۸	منسوجات پنبه‌ای	۲۴۷۸۸/۶
۹	نفت خام	۳۷۹/۵
۱۰	منسوجات مصنوعی	۱۹۶۱۰/۴
۱۱	کفش	۱۱۳۵/۲
۱۲	مواد حیوانی	۲۲۵/۶
۱۳	میوه و سبزی	۱۷۹۸/۵
۱۴	مواد گیاهی	۹۱۸/۶
۱۵	حواله پنبه‌ای	۳۸۹۴/۴
۱۶	روغن لعاب و رنگ	۱۱/۶
۱۷	تنباکوی خام و صنعتی	۱۳۴
۱۸	لباسهای دوخته شده و کشفاف	۴۵۱۹۶/۶
۱۹	دارو و مواد شیمیایی	۷۲۹/۹
۲۰	ابزارهای جراحی	۲۸۱۸/۶
۲۱	قالی و قالیچه	۴۵۸۳/۱
۲۲	کالاهای ورزشی	۶۰۲۸/۳
۲۳	سایر	۲۹۳۶۵/۶
	جمع کل پاکستان	۲۰۵۴۹۹/۴

جدول شماره ۱۵: تعداد سیاحان داخلی و خارجی بازدیدکننده از پاکستان در ۱۹۹۳^{۲۴}

ایالت	سیاحان داخلی		سیاحان خارجی	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد
پنجاب	۲۳۵۶۵۰۳	۹۲/۳	۵۶۱۱۸	۷۲/۵
سند	۱۴۴۰۱۲	۵/۶۹	۱۶۶۹۷	۲۱/۵
سرحد	۵۰۷۸۴	۲	۴۳۹۱	۵/۷
بلوچستان	۳۱۵	۰/۰۱	۲۰۰	۰/۳
کل پاکستان	۲۵۵۱۶۱۴	۱۰۰	۷۷۴۰۶	۱۰۰

ارقام مزبور بیانگر سطح بالای جاذبه توریستی پنجاب است. توریسم نه تنها در افزایش درآمد سازمانهای مربوطه نقش دارد بلکه باعث رونق اقتصادی و اجتماعی نیز می‌گردد زیرا وجوه مربوط به توریستها تحت عنوان گرفتن سرویس از وسایل نقلیه عمومی، هتلها، خدمات عمومی، خرید سوغات و نظایر آن در مکان توریستی جذب شده و باعث رونق می‌شود. بویژه این که در بخش توریستهای خارجی به افزایش درآمد ارزی کشور نیز کمک می‌کند.

۱۰- درآمدها و هزینه‌های عمومی ایالتها

براساس نظام حکومتی فدرال، هر کدام از ایالت‌های پاکستان درآمدها و هزینه‌های اختصاصی دارند که از محل منابع درون ایالتی تحصیل و تأمین شده و در چارچوب قانون بودجه ایالتی که به تصویب مقامات و نهادهای قانونگذاری ایالت می‌رسد، مورد مصرف قرار گرفته و هزینه می‌شود. از آن جایی که ایالت پنجاب دارای جمعیت و نهادهای اقتصادی و اجتماعی زیادی می‌باشد بنابراین انتظار می‌رود که سهم آن در درآمدها و هزینه‌های مجموع ایالتها قابل توجه باشد. از همین رو با نگاهی به جداول درآمدها و هزینه‌های سنوات گذشته ایالتها، این واقعیت روشن می‌شود. مثلاً در سال مالی ۹۴-۱۹۹۳ مشخص می‌شود که ایالت پنجاب با ۴۸/۶۳۱ میلیارد روپیه حدود ۴۹٪ مجموع درآمدهای ایالت‌های پاکستان را به خود اختصاص داده است، همچنین با هزینه‌ای معادل ۵۳/۰۸۲ میلیارد روپیه حدود ۵۰/۵٪ مجموع هزینه‌های ایالت‌های پاکستان را شامل می‌شود. بعد از ایالت پنجاب، ایالت سند قرار دارد

که ۲۳٪ درآمدها و ۲۴٪ هزینه‌های ایالتی را به خود اختصاص می‌دهد (جدول شماره ۱۶).

جدول شماره ۱۶: درآمدها و هزینه‌های ایالت‌های پاکستان در سال ۱۹۹۳-۱۹۹۴
(ارقام به میلیون روپیه)

ایالت	درآمدها		هزینه‌ها	
	مقدار	درصد	مقدار	درصد
پنجاب	۴۸۶۳۱	۴۹	۵۳۰۸۲	۵۱/۵
سند	۲۲۶۹۵	۲۳	۲۵۳۱۴	۲۴
سرحد	۱۸۰۰۹	۱۸	۱۷۶۵۴	۱۷
بلوچستان	۹۶۰۱	۱۰	۸۷۷۸	۸/۵
جمع کل	۹۸۹۳۶	۱۰۰	۱۰۴۸۲۸	۱۰۰

نتیجه‌گیری

در مجموع، بررسی‌های انجام شده در کلیه زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی نظیر جمعیت، نیروی انسانی، کشاورزی، دامپروری، آب و خاک، معادن، صنعت، توریسم، درآمدها و هزینه‌های عمومی و نظایر آن نشان می‌دهد که در پاکستان ایالت پنجاب از موقعیت برجسته‌ای برخوردار است و در بسیاری از زمینه‌ها بیش از نیمی از ثروت، سرمایه و قابلیت‌های اقتصادی و اجتماعی پاکستان را در خود جای داده‌است. بنابراین جا دارد که از آن به عنوان قلب اقتصادی پاکستان نیز یاد شود. همچنان که پنجاب در بعد فرهنگی نیز از گذشته، دارای چنین شهرتی بوده‌است.